

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету

ВИПУСК 32

Рівне – 2020

УДК 94(477) + 94 (100)

А 43

ББК 63.3 (4Укр)

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 32. Рівне: РДГУ, 2020. 266 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан – кандидат історичних наук, професор,
член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне)

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій – кандидат історичних наук, професор (м. Рівне)

Редакційна рада:

Давидюк Руслана – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Жарна Криштоф – доктор хабілітований в галузі історії, професор (м. Жешув, Республіка Польща)

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Фісанов Володимир – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Члени редколегії:

Галуха Любов – кандидат історичних наук, професор (м. Рівне)

Жилюк Сергій – доктор історичних наук, професор (м. Остріг)

Майзнер Роберт – доктор хабілітований в галузі історії, професор (м. Ченстохова, Республіка Польща)

Прищепя Богдан – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Соммер Ханна – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор (м. Жешув, Республіка Польща)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський)

Стоколос Надія – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Чухліб Тарас – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (м. Київ)

Швецова-Водка Галина – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Шеретюк Руслана – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 10 від 26 листопада 2020 р.

**Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №15857-4329Р**

ISSN 2519-1942

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Пластова, 31,
Факультет історії, політології та міжнародних відносин РДГУ,
isf_rdg@ukr.net
<http://fipmv.rv.ua/>

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2020

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ІЗ КОРУПЦІЄЮ В РОСІЇ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Сєєрова Ольга

Рівненський державний гуманітарний університет

Україна, 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12

e-mail: 54sever@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8771-1440>

Золотун Олена

Рівненський державний гуманітарний університет

Україна, 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12

e-mail: Zolotunolena2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5712-4264>

Анотація. У статті проаналізовано особливості боротьби з корупцією в Росії у другій чверті ХІХ століття. Досліджено процес створення та застосування першої в історії Російської імперії систематизованої законодавчої бази протидії хабарництву. Безперечним досягненням Миколи І в правовій сфері стало підготовка та видання у 1832 році Зводу законів Російської імперії та Уложення про покарання кримінальні та виправні у 1845 році, який став першим кримінальним кодексом в історії Росії.

Також у роботі з'ясовано роль у боротьбі з корупцією Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та його збройної сили – Окремого корпусу жандармів, які застосовували різноманітні методи боротьби із корупцією для досягнення зазначеної імператором мети, а саме – протидії корупції.

Ключові слова: корупція, хабарництво, законодавча база, бюрократія, чиновники, Трете відділення, корпус жандармів.

FEATURES OF THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IN RUSSIA IN THE SECOND QUARTER OF THE XIX CENTURY

Summary. The article examines the process of creation and application of the first in the history of the Russian Empire systematized legal framework, on the basis of which there was a fight against bribery. An indisputable achievement of Nicholas I in the legal field was the preparation and publication in 1830 of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire and in 1832 the Code of Laws of the

Russian Empire, and the Criminal and Correctional Penal Code of 1845 became the first criminal code in Russian history.

Thus, in the second quarter of the XIX century in Russia there was a system of law, the main elements of which remained until the collapse of the empire in 1917.

A number of reasons that influenced the spread of corruption in the studied period were analyzed, namely: the lack of legal bases that determined the performance of official duties by civil servants; difficult financial situation of employees; inconsistency of punishment measures with the degree of crimes committed.

There are a lot of gaps and shortcomings at both the legislative and law enforcement levels. In particular, the problem was the absence of the concepts of "bribery" and "official" in the legislation, as well as the need to establish legal liability for bribery. The lack of legal regulation of such important issues significantly complicated the prosecution of officials and the implementation of law enforcement activities in general.

The role of the Third Department of His Imperial Majesty's Chancellery and its armed forces of the gendarme corps, which during its existence used various methods of fighting corruption to achieve the emperor's goal of eradicating corruption, was also clarified.

Key words: corruption, bribery, legal framework, bureaucracy, officials, Third Department, gendarme corps.

Постановка проблеми. Корупція як соціальне явище виникла з появою у людському суспільстві владних та грошових взаємовідносин. Сьогодні ця проблема набула рис глобальності. Саме це зумовлює підвищення наукового інтересу до її вивчення та заходів щодо подолання не тільки з боку юристів, кримінологів, політологів, психологів, а й істориків.

Корупція в Росії розвивалася починаючи з найдавніших часів. Особливого розмаху вона набула під час ординського іга, яке мало серйозний вплив на загострення ситуації з корупцією в удільних князівствах. У слов'янському законодавстві – «хабар», у середньовічній термінології – «посул», вперше згадується у правових документах наприкінці XIV ст. Традиція підношень і подарунків представникам влади існувала завжди. Хабарництво лише з часом набуло негативного відтінку і стало уподібнюватися до злочину. Лише в Судебнику 1550 р. за посул вперше можна було притягнути винних до кримінальної відповідальності. Однією із найважливіших рис політичної історії Московської держави, особливо періоду станово-представницької монархії, є численні реформи, спрямовані на подолання корупції і бюрократизму, але не завжди дані реформи приносили очікувані результати, а інколи і навпаки шкодили країні.

Вперше системна боротьба з корупцією почалася в Росії за Петра I. Були посилені не тільки кримінально-репресивні заходи, створені спеціальні контролюючі органи, а й була зроблена

спроба вирішити цю проблему шляхом встановлення стабільної платні всім чиновникам. Створено чітку структуру чисельних і компетентних органів державного управління.

Заходи боротьби із корупцією Катерини II характеризувалися суперечливим ставленням з боку імператриці до хабарництва. Існували соціально-політичні протиріччя в державному управлінні – з одного боку, влада прагнула обмежити незаконне збагачення чиновників, вводила законодавчі заходи боротьби з проявами корупції, встановлювала виплати за службу, але, з другого боку, недосконалість системи управління, непослідовність реформ, традиціоналізм феодалної системи відносин, нерішучість в поновленні російського чиновництва, нерівномірність виплат змушували чиновників вдаватися до корупційних дій.

Новий етап боротьби з корупцією припадає на другу чверть XIX століття, період правління імператора Миколи I.

В останні роки з'явився ряд нових досліджень, присвячених проблемам корупції в Росії, а саме праці наступних авторів: О. Абакумова, О. Мизерного, Б. Романова, Н. Конєва, Б. Волженкіна, Л. Писарькової, О. Кірпічникова, В. Астаніна, О. Бриліантова, М. Мельника, Л. Тихомирової та інших.

Метою статті є аналіз особливостей боротьби з корупцією за часів Миколи I: процес створення та застосування першої в історії імперії систематизованої законодавчої бази протидії хабарництву, роль у боротьбі з корупцією Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та його збройної сили – Окремого корпусу жандармів.

Виклад основного матеріалу.

Протидія корупції в царській Росії завжди була важливою проблемою. Кожний новий правитель прагнув викоринити цей соціальний недуг, не є виключенням і Микола I.

Для зміцнення держави та боротьби із зловживаннями чиновників на початку царювання Миколи I виникла ідея створення Власної Його Імператорської Величності канцелярії (ВЙІВК). Вона поділялась на шість самостійних відділень. За своїм значенням відділення імператорської канцелярії прирівнювалися до міністерств. Теми даної статті стосується робота двох відділень: Другого та Третього.

Друге відділення ВЙІВК було утворено в квітні 1826 року під керівництвом відомого реформатора періоду правління Олександра I Михайла Сперанського.

Другому відділенню належало виконати два важливі завдання: складання «історичного зводу законів» і «зводу законів діючих».

Третє відділення займалося розшуком і слідством у політичних справах, здійснювало цензуру, керівництво політичними в'язницями, розслідувало справи про жорстоке поводження поміщиків із селянами, пізніше наглядало за революціонерами, а також боролось із корупцією серед чиновників. Фактично це був вищий орган політичної поліції.

Придушивши повстання 14 грудня 1825 р., Микола I не міг не помічати того, що в країні наростало невдоволення кріпацтвом, свавіллям, хабарництвом, тяганиною та іншими негативними явищами, які панували в державі. Прагнучи хоч трохи пом'якшити ці надмірні зловживання і сподіваючись послабити невдоволення та зробити більш гнучким урядовий апарат, Микола I створив в грудні 1826 р. Таємний комітет, завданням якого було, по-перше, розгляд паперів, опечатаних в кабінеті Олександра I після його смерті, і, по-друге, «розгляд питання про можливі перетворення державного апарату, в якому б, при загальному обсязі всіх кримінальних злочинів, з більшою зручністю і твердою рішучістю можна було б знайти найшвидший спосіб знищення хабарництва» [8, с. 453].

Значення діяльності даної установи полягало у аналізі проблем виникнення та боротьби із корупцією. Комітет дійшов висновку, що в основі всіх проявів підкупу та продажності знаходиться ряд причин: відсутність правових засад, що визначають виконання посадових обов'язків державними службовцями; скрутне матеріальне становище службовців; невідповідність мір покарання зі ступенями скоєних злочинів. Аналізувалися умови, що сприяли корупції, стосовно яких не конкретизувалися можливі заходи по їх усуненню, оскільки запобігання більшості з них залежало від усунення перерахованих вище причин.

Безперечним досягненням Миколи I в правовій сфері стало підготовка та видання у 1830 р. Повного зібрання законів (історична частина) та у 1832 р. Зводу законів (діючі закони) Російської імперії. Таким чином в другій чверті XIX століття в Росії склалася система права, основні елементи якої зберігалися до краху імперії в 1917 році.

У Зводі законів 1832 р. хабарництву присвячувався шостий розділ «О лихоимстве» частини V. Закон прямо вказував на обставини, які не могли стати пом'якшуючими при отриманні хабарів – одна лише обіцянка хабара без його фактичної передачі, каралася. Стаття 312 закріплювала ці положення.

Що стосується видів покарання за хабарництво, то вони були наступними: 1) позбавлення всіх прав стану і відправлення в солдати; 2) позбавлення всіх прав стану і вислання на поселення; 3) позбавлення всіх прав стану і каторжні роботи. Також «лица, подлежащие телесному наказанию, прежде ссылки наказываются кнутом или плетью по той же соразмерности» [12, с. 38].

У Зводі окремо прописувалась відповідальність за хабарництво наказових голів і сільських старшин, для яких покарання зводилося до негайної віддачі в рекрути, а в разі нездатності винного до військової служби – відправка в кріпосні робітничі команди.

Аналізуючи Звід законів 1832 року, можна відзначити наявності двох серйозних проблем в питаннях визначення юридичної відповідальності за корупційні діяння. А саме: відсутність самого поняття «хабарництва» та вказівки лише на його види, а також відсутність законодавчо закріпленого поняття суб'єкта хабарництва. Закон в деяких статтях згадував «чиновника» в

якості суб'єкта злочину, але конкретного визначення не давав, що вкрай ускладнювало застосування кримінальної відповідальності до звинувачених.

Тому робота над удосконаленням законодавства продовжилася. В 1845 р. було видано «Уложення про покарання кримінальні та виправні», яке стало першим кримінальним кодексом в історії Росії.

У порівнянні зі Зводом, в статті 422 Уложення суб'єкт хабарництва був розширений до посадових осіб волосного і сільського управління, а також до кола можливих суб'єктів, які завдяки своїй посаді могли вчинити корупційний злочин, були віднесені писарі і їх помічники.

Наприклад, положення статті 315 Зводу законів 1832 р., яка закріплювала відповідальність удільних наказних голів і сільських старшин за хабарі, були істотно змінені статтею 422 Уложення 1845 року. Суб'єктивна сторона відтепер стала більш визначеною.

Також у новому Уложенні дача хабара була виділена в окремий склад злочину (статті 426 427). Під підкупом малася на увазі не тільки передача грошей, речей чи інших подарунків посадовій особі, а й навіть проста обіцянка зробити протиправну дію [13, с. 129–130].

Однак, не дивлячись на істотне доопрацювання нормативної бази відповідальності за хабарництво, Уложення 1845 року не вирішило головної проблеми тодішнього законодавства – про посадові злочини, а саме: не було чітко визначено суб'єкт хабарництва. У статтях шостого розділу Уложення при визначенні відповідальності за хабарі зустрічаються найрізноманітніші підходи до поняття суб'єкта злочину. У нормах є вказівка на «чиновника или иное лицо, состоящее на службе государственной или общественной» (стаття 415), «получивший взятку» (стаття 416, 419), «должностное лицо» (стаття 417), «виновные» (стаття 418, 421) і навіть «те, кто» (стаття 416, 424) [13, с. 126–128].

На думку Миколи І, всьому протизаконному в суспільстві повинна була протистояти таємна служба, зобов'язана попереджувати та розкривати факти порушення законності, контролювати антиурядові течії, революційні рухи та організації. Для успішного вирішення цих завдань, за словами історика М. Шильдера, треба було проникнути «в серця і помисли людські» [6, с. 342].

Безпосереднім організатором нової таємної поліції став генерал Олександр Христофорович Бенкендорф. Видатний військовий, який розпочав свою службу з п'ятнадцяти років, він добре знав проблеми Росії. За дорученням імператора він вивчив проблему корупції і в своєму першому звіті, представленому імператорові, вельми емоційно характеризував пороки служивого стану: «Чиновники. Под этим именем следует разуметь всех, кто существует своей службой. Это сословие, пожалуй, является наиболее развращенным морально. Среди них редко встречаются порядочные люди. Хищения, подлоги, превратное толкование законов – вот их ремесло. К несчастью, они-то и правят, и не только отдельные, наиболее крупные из них, но, в сущности, все, так как им всем известны

все тонкости бюрократической системы. Они боятся введения правосудия, точных законов и искоренения хищений; они ненавидят тех, кто преследует взяточничество, и бегут их, как сова солнца» [11, с. 23].

Детальний проект створення таємної поліції був поданий О. Бенкендорфом Миколі I в січні 1826 року. У ньому рекомендувалося при створенні особливого відомства поставити на чільне місце два важливих моменти, яких не дотримувалися в колишніх таємних службах: по-перше, встановити систему суворої централізації, по-друге, створити таку організацію, яка вселяла б не тільки жах, але й повагу.

Проект був прийнятий прихильно. 3 липня 1826 року за іменним указом імператора було створено Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та його збройну силу – Особливий корпус жандармів, які очолив О. Бенкендорф.

Третє відділення було спрямоване на боротьбу із інакомисленням; в його компетенції були також питання боротьби з казнокрадством, хабарництвом та іншими службовими злочинами.

У жандармській інструкції 1827 р. вказувалося, що всі особи, службовці в корпусі, «должны обратить внимание на беспорядки и закону противные поступки во всех частях управления», а также «внимать гласу страждущего человечества и защищать беззащитного и безгласного гражданина» [4, с. 396–397].

Створення Третього відділення ВЙІВ канцелярії і поява жандармських офіцерів в губерніях викликали негативну реакцію в чиновницьких колах, так як перші кроки нової охоронної структури ознаменувалися рішучими діями в боротьбі з хабарниками.

М. Дмитрієв, сучасник миколаївської епохи, у своїх спогадах писав: «Годі й казати, що у нас не тільки беруть хабарі, але й що без хабарів не вирішується жодна справа» [3, с. 261].

Формувалися також і методи протидії незаконним збагаченням. Засоби боротьби через багато десятиліть не змінилися: «Шпигунові давали пачку асигнацій, номери яких були переписані, що і слугувало згодом доказом злочину» [3, с. 259]. Ефективність подібних дій була невисокою: «Жандармські методи визначення злочинця не завжди були ефективними, у засідку з переписаними асигнаціями потрапляли не всі головні хабарники. Найчастіше каралися випадкові службовці, або ті, на кого шпигун був сердитий» [3, с. 259]. Автор спогадів наводив приклад з купецьким сином М. Золотарьовим, який, бажаючи дошкулити одному архімандриту, під час відвідування його будинку підклав під клейонку столу пронумерованих 500 руб. асигнаціями. Коли ж жандармські офіцери через донос Золотарьова обшукали будинок архімандрита, вони дійсно нашли ці гроші, таким чином, доказ для офіцерів був перед очима.

При цьому М. Дмитрієв підкреслював, що він противник подібних репресивних, жандармських методів боротьби з хабарами, тому що «корупцію потрібно знищувати в її корені,

тобто: влаштувати таким чином правову систему, щоб унеможливити дачу та прийняття хабарів» [3, с. 259].

Цікаво проаналізувати громадську реакцію на резонансні корупційні скандали того часу, зокрема на справу чиновника М. Спаського.

Затримання, проведені в Москві і Санкт-Петербурзі, сполошили столичних жителів. Керуючий Третім відділенням М. фон Фок інформував О. Бенкендорфа, який брав участь у коронації в Москві: «Эти дни общественное внимание занято, почти исключительно, последними арестами. Во что бы то ни стало, стараются угадать их причину. Если, говорят, это простое лихоимство, – к чему та строгость, с какою производится следствие? [...] Значит, дело идет о заговоре против правительства. Другие, напротив, думают, что делу этому придано особенное значение для того, чтобы, неожиданно напав на обвиненных, поймать их на месте преступления» [7, с. 314].

Не знаючи деталей скоєних проступків, суспільство щедро конструювало наслідки резонансних подій. 8 вересня 1826 р. М. фон Фок знову писав О. Бенкендорфу: «Дело Спасского причинит, говорят, много неприятностей Министерству юстиции; следствие по этому делу поручено лицам, которые пойдут прямою дорогой и, вероятно, сделают новые важные открытия в судебном мире Дельцы этого министерства не могут скрыть своего беспокойства: они сильно боятся, чтобы не были выведены на чистую воду все тайные происки коалиции. В среде бюрократии – общая тревога; пора и ей испытать на себе, что всему существуют пределы, и что, наконец, надо отдавать отчет, а это – вещь очень затруднительная для многих» [7, с. 525].

У наступні дні М. фон Фок неодноразово звертався до резонансної справи, доповідаючи шефові жандармів різні думки столичного світу. З одного боку, звучала теза про те, що «обуздать лихоимство и воровство – дело столь же справедливое, как благоразумное и необходимое; кто не преступен сам и не слеп, тот должен согласиться с этим», з другої – побоювання, що «чем строже будут наказывать [...] тем больше будет людей оскорбленных и, следовательно, затронутых личных интересов» [7, с. 526] (9 вересня 1826 року). Майже через два тижні: «Некоторые говорят, что придется слишком много наказывать, и что самая многочисленность виновных будет причиной их безнаказанности. Вздор! Говорят другие: тот, кто творил зло, должен быть выведен на чистую воду и заклеямен позором. Для подобных людей не должно быть никакого снисхождения, так как и они не оказывали его для общего блага» [7, с. 553] (22 вересня 1826 року).

Суспільні настрої були не тільки реалістичні в оцінці ситуації, що склалася в чиновницькому середовищі, але навіть конструктивні в способах її вирішення. М. фон Фок писав про столичні розмови: «Виновные будут постоянно повторять один и тот же припев: «Дайте нам обеспеченное положение, соответствующее той службе, какую от нас требуют, и тогда удвойте

строгость во всем, что касается точности исполнения наших обязанностей» [7, с. 526]. В той же час всіма розумілося, що коштів для підвищення окладів в держави немає, тому висувалися ідеї, як знайти кошти (обкласти 10%-м збором пенсії понад 1000 руб., збільшити судові мита, стягувати податок з окремих видів земельних володінь тощо).

В чому ж насправді звинувачували М. Спаського? 31 серпня 1826 р. Сенат отримав наступний найвищий указ: «Обер-секретарь 7-го департамента Правительствующего Сената статский советник Спасский по достоверным уликам, до сведения моего дошедшим, обнаружен виновным в лихоимстве и сам в том добровольно признался; вследствие того повелеваю: отрешить его, Спасского, от должности и отослать в Московскую уголовную палату для суждения по законам» [11, с. 29]. Після службової перевірки з'ясувалося, що М. Спаський взяв гроші в подяку за виграну справу та за прискорення оголошення рішення. Московська кримінальна палата, позбавивши чинів та дворянства, засудила його до заслання на каторжні роботи. Московський генерал-губернатор вважав за потрібне пом'якшити покарання, замінивши каторгу засланням до Сибіру на поселення. Це рішення було прийнято Сенатом і схвалено міністром юстиції. Однак при розгляді справи в департаменті цивільних і духовних справ Державної ради її голова М. Мордвинов вказав на ряд значних відступів від закону.

Зокрема, він звернув увагу на ту обставину, що в законі немає точного визначення хабарництва. «Сам закон допускає (брати), але тільки не зайве» – стверджував М. Мордвинов [2, с. 115].

В результаті 30 травня 1827 року на Загальних зборах Державної ради було вирішено: «По падающему на Спасского сомнению, признав его к службе неблагонадежным, оставить навсегда отрешенным и впредь на службу не определять». Таким чином покарання було полегшено.

Справа Спаського виявила усі значні недоліки тогочасного законодавства. Тому впорядкування та видання дієвих законів стало першочерговим завданням для Російської імперії.

Втім, цілком гуманний результат цієї корупційної справи не знизив жандармської активності. 5 квітня 1827 р. О. Бенкендорф направив міністру юстиції Д. Лобанову-Ростовському лист: «Государь император, убежден будучи в правилах справедливости, отличающих действия Вашего Сиятельства, и в усилиях Ваших способствовать искоренению злоупотреблений по подведомственным вам местам, Высочайше повелеть мне изволил сообщать на благоуважение Ваше, Милостивый государь, все те сведения, которые в сем отношении до меня доходить будут» [1, с. 76–77]. У листі підкреслювалося, що О. Бенкендорф тільки передавав найвищу волю, а государ, будучи переконаний в «правилах справедливості», не сумнівався в можливості міністра викоринити зловживання.

Шеф жандармів періодично писав у своїх звітах про підозри на рахунок хабарництва різних чиновників. В звіті Третього відділення 1829 року засуджувалися дії нового міністра внутрішніх справ О. Закревського, а саме зміна кадрового складу медичного департаменту, з якого були звільнені досвідчені чиновники. Нові службовці, на думку шефа жандармів, «внесли плутанину в

справи», а оскільки «це одна з найбільш прибуткових галузей, то тут поширюється найбільше зловживань». В результаті О. Закревський «наділив своєю особливою довірою двох відомих хабарників Дьяконова і Кусовникова. А також згодом він призначив директором цього департаменту Швенсона, який теж не користувався гарною репутацією» [11, с. 52].

О. Бенкендорф доповідав імператору: «Должностные лица и лихоимцы, несомненно, настроены против жандармерии, но народ в целом стоит за это учреждение, принесшее, конечно, немало пользы. Частные и доверительные письма свидетельствуют о том, что в провинции, где нет жандармов, все классы желают их присутствия как защитников от чинимых властями неприятностей и раздоров между ними. До сих пор все интриги и глухие инсинуации разбивались о порог надзора, который внушает страх честолюбцам, интриганам, лихоимцам и взяточникам» [11, с. 36].

Чи вдалося жандармам завзятою участю в боротьбі з хабарниками виправити ситуацію? М. Дмитрієв у своїх спогадах писав: «Думали, що жах утримає інших від корупції, але замість того інші робилися тільки обережнішими» [3, с. 259].

Крім того, небезпечні дії та жах попастись з міченими або переписаними за номерами асигнаціями породжували різні оригінальні рішення безкарно брати хабарі. В Архангельську придумали грошову купюру розривати на двоє, у кожній зі сторін залишалася половина. За позитивного результату справи прохач приносив другу половину. В іншій губернії судовий чиновник брав з кожного учасника процесу пакет з грошима, а після рішення тому, хто програв «як чесна людина, повертав його пакет», також вирішено було брати хабарі золотом, яке неможливо пронумерувати [3, с. 261].

З огляду на складну природу нових корупційних проступків, які мали специфіку латентності і відомчої локальності, заходи по їх виявленню і ранньому попередженню покладалися на губернську адміністрацію. У Повному зібранні законів Російської імперії вказується, що губернатори, «не употреблявшие должных усилий и стараний к пресечению лихоимства подчиненных им лиц... или же содействуя своим чиновникам, или хотя и посторонним лицам, в поручении им управления откупов на вверенной им губернии, или же подрядов...», відповідали перед урядом [10, с. 437–438].

Корупція в установах судового відомства – це одна з найголовніших проблем імперії. У звіті Третього відділення за 1832 р. повідомлялося, що серед губернських і повітових суддів масово поширювалося хабарництво. «Не дивно, що серед населення всюди чути нарікання на тогочасну судову систему» – писав О. Бенкендорф [9, с. 135].

У звіті Третього відділення за 1841 р. представлена буквально катастрофічна ситуація свавілля чиновників-корупціонерів: «Раніше чутні були скарги на хабарництво у людних місцях, як духовних, так і світських, але ніколи скарги ці не були настільки численні, як нині! Це виразка, що поїдає благоденство нашої Батьківщини» [11, с. 255].

Постійні вказівки таємної поліції на реальні або уявні зловживання вимагали обов'язкової реакції, розгляду суті, з'ясування обставин, встановлення важливих деталей інкримінованих дій, що ще більше ускладнювало діяльність перевантаженої системи правосуддя. Таємничі «достовірні» джерела інформації, загадкові фрази в текстах жандармів змушували міністрів і вищих чиновників спішно реагувати на сигнали, проводити внутрішні перевірки. За цим слідували адміністративні рішення щодо висилки або звільнення зі служби обвинувачених чиновників.

Все це породжувало здивування та осудження всездозволеності і свавілля таємної поліції. М. Дмитрієв нарікав на плинність кадрів: «Траплялося так, що не встигне чиновник прийняти справу від іншого, як його вже переводять в інший департамент» [3, с. 429]. Але все ж завдяки оперативній інформації, інколи вдавалося боротися не тільки з наслідками незаконних дій, а й попереджувати можливі порушення.

Змінивши О. Бенкендорфа у 1845 р. новий шеф жандармів Олексій Орлов продовжував традицію постійного переслідування хабарників, ініціювавши, в свою чергу, системні заходи щодо покарання лихоїмців.

О. Орлов повинен був представити імператору підготовлені пропозиції «щодо звільнення чиновників від служби через їхню неблагонадійність». У представленій Миколі I записці перераховувалися існуючі складнощі переслідування таких чиновників за нормами права. Насамперед, «при всьому переконанні про неблагонадійність цих чиновників, начальству рідко випадає нагода виявити дії їх в тій мірі, щоб мати можливість притягнути їх до суду... Такі чиновники діють з особливою обережністю, захищаючи себе навіть на випадок відповідальності перед судом. Відомості про них доходять до міністерства не у вигляді скарг або доносів, при поданні яких доноситель зобов'язаний представити докази своїх обвинувачень, а у вигляді відгуків, які не підтверджені достовірними доказами» [1, с. 95].

Тим не менш «для користі служби [...] чиновники ці звільнялися за розпорядженням начальства, яке, при звільненні не могло вказати і не вказувало причини. Заходи ці неодноразово прийняті були міністерством юстиції» [1, с. 95].

Для досягнення зазначеної імператором мети, а саме звільнення держави від шкідливих для неї чиновників, міністр юстиції В. Панін пропонував, щоб у разі отримання скарг, від звільнених за розпорядженнями начальства чиновників, Комісія прохань до представлення доповіді опрацьовувала б відомості з останнього місця служби. Міністри і головні начальники відомств могли б тоді повідомляти Комісії прохань ті причини і обставини, за якими послідувало звільнення чиновника, у випадках «особливої таємниці» такі відомості представлялися б з найвищого дозволу. Імператор погодився з пропозицією В. Паніна. Канцелярська таємниця та почерговий розгляд долі «неблагонадійних» стали нормою.

Така інтенсивна боротьба із корупцією викликала, у свою чергу, відповідну реакцію чиновницької касти, яка вміло саботувала будь-яке непопулярне рішення. «Гоніння або поліпшення чиновників справа не марна», – відзначав К. Лебедєв. Але рекомендовані способи вирішення цієї проблеми, на його думку, були дієві лише на половину. «Так наприклад, негласне правило про неприйняття на службу звільнених і колишніх підсудних мало б звільнити державу від корупціонерів, але з другого боку, не було передбачено, що ж робити з цими людьми. Вони без засобів для існування повинні або бідувати, або шукати заробіток, вчиняючи злочини» [4, с. 199].

Для імператора Третє відділення і корпус жандармів були трансляторами настроїв станів, джерелом відомостей про виразки і біди Росії. За словами сучасника, за Миколи I «масово переслідувалися хабарники, але й були ті люди, які постраждали від підозр безпідставно» [14, с. 273, 294].

Висновки. Особливості боротьби із корупцією в другій чверті XIX століття полягали у створенні першої в історії імперії законодавчої бази протидії хабарництву. Створення систематизованого законодавства поклало початок використанню принципово нових підходів до даної проблеми, а також зумовило можливість еволюції науки кримінального права в даній сфері.

Вирішення такого складного та багатогранного завдання, що мало своєю кінцевою метою знищення хабарництва, було покладено на Третє Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, органу політичного розшуку і слідства, який у період свого існування застосовував різноманітні методи боротьби із корупцією та досягнув певних позитивних результатів.

Варто зауважити, що корупція – це свого роду певна соціальна закономірність, яка властива будь-якій державі. Але ситуація з хабарництвом в Росії має особливий характер, глибоке коріння та свої оригінальні прояви, які є досить цікавими для вивчення. Розуміння усіх витоків та особливостей цього негативного явища дає нам шанс вчитися на помилках минулого й не повторювати їх в майбутньому.

Джерела та література

1. Абакумов О. Третье отделение на страже нравственности и благочиния. Жандармы в борьбе со взятками и пороком. 1826–1866 гг. Москва: Центрполиграф, 2017. 319 с.
2. Архив графов Мордвиновых : Т. 1–10. СПб., 1901–1903. Т. 8. 1903. XIV, 724 с.
3. Дмитриев М. Главы из воспоминаний моей жизни. Москва, 1998. 770 с.
4. Инструкция графа Бенкендорфа чиновнику Третьего отделения // Русский архив. 1889. № 7. С. 396–397. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/III/index.html> (дата звернення 27.08.2020).

5. Лебедев К. Н. Из записок сенатора // Русский архивъ. Историко-литературный сборникъ. 1910. Выпуски 9-12. Москва: Синодальная типография, 1910. 744 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/363051>(дата звернення 27.08.2020).

6. Лебедева О. Б. Поэтика русской высокой комедии XVIII – первой трети XIX веков. М.: Языки славянской культуры, 2014. 472 с.

7. Петербургское общество при восшествии на престол императора Николая. По донесениям М. М. Фока – А. Х. Бенкендорфу // Русская старина. 1881. № 10. URL: <https://www.prlib.ru/item/362522> (дата звернення 10.08.2020).

8. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года]: [В 55-ти т. с указ.]. – СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. Т. 1 : С 12 декабря 1825 по 1827: С № 1 до 799. Санкт-Петербург, 1830. 1544 с.

9. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года] : [В 55-ти т. с указ.]. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. Т. 7: 1832: От № 5053–5876. Санкт-Петербург, 1833. 1450 с.

10. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года] : [В 55-ти т. с указ.]. – СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. Т. 12 : 1837 : [В 2-х отд-ниях]. – 1838. Отд-ние 1 : От № 9825–10631. Санкт-Петербург, 1838. 828 с.

11. Сидорова М., Щербакова Е. Краткий обзор общественного мнения в 1827 году // Россия под надзором. Отчеты Третьего отделения. 1827–1869. Москва, 2006. 706 с.

12. СЗРИ. СПб.: тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. Т. 15. Свод законов уголовный. URL: <https://civil.consultant.ru/reprint/books/229/39.html> (дата зернення 26.10.2020).

13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. С разъяснениями по решениям кассационных департаментов Правительствующего Сената. 2-е изд., доп. СПб.; М., 1871. 551 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/459767> (дата зернення 18.09.2020).

14. *Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы* (1848–1896). Воспоминания. Мосва: Новости, 1991. 464 с.

References

1. Abakumov O. Tretye otdeleniye na strazhe npravstvennosti i blagochiniya. Zhandarmy v borbe so vzyatkami i porokom. 1826–1866 gg. Moskva: Tsentrpoligraf. 2017. 319 s.

2. Arkhiv grafov Mordvinovykh : Т. 1–10. SPb.. 1901–1903.Т. 8. 1903. XIV. 724 s.

3. Dmitriyev M. Glavy iz vospominaniy moyey zhizni. Moskva. 1998. 770 s.

4. Instruktsiya grafa Benkendorfa chinovniku Tretyego otdeleniya // Russkiy arkhiv. 1889. № 7. S. 396–397. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/III/index.html> (data zvernennyya 27.08.2020).
5. Lebedev K. N. Iz zapisok senatora // Russkiy arkhiv. Istoriko-literaturnyy sbornik. 1910. Vypuski 9-12. Moskva: Sinodalnaya tipografiya. 1910. 744 s. URL: <https://www.prilib.ru/item/363051> (data zvernennyya 27.08.2020).
6. Lebedeva O. B. Poetika russkoy vysokoy komedii XVIII – pervoy trety XIX vekov. M.: Yazyki slavyanskoy kultury. 2014. 472 s.
7. Peterburgskoye obshchestvo pri vosshestvii na prestol imperatora Nikolaya. Po doneseniyam M. M. Foka – A. Kh. Benkendorfu // Russkaya starina. 1881. № 10. URL: <https://www.prilib.ru/item/362522> (data zvernennyya 10.08.2020).
8. Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii : Sobraniye vtoroye. : [S 12 dekabrya 1825 goda po 28 fevralya 1881 goda] : [V 55-ti t. s ukaz.]. – SPb. : Tip. II Otd-niya sobstv. E. I. V. kantselyarii. 1830-1885. T. 1 : S 12 dekabrya 1825 po 1827 : S № 1 do 799. Sankt-Peterburg. 1830. 1544 s.
9. Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii : Sobraniye vtoroye. : [S 12 dekabrya 1825 goda po 28 fevralya 1881 goda] : [V 55-ti t. s ukaz.]. SPb. : Tip. II Otd-niya sobstv. E. I. V. kantselyarii. 1830-1885. T. 7 : 1832 : Ot № 5053 – 5876. Sankt-Peterburg. 1833. 1450 s.
10. Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii : Sobraniye vtoroye. : [S 12 dekabrya 1825 goda po 28 fevralya 1881 goda] : [V 55-ti t. s ukaz.]. – SPb. : Tip. II Otd-niya sobstv. E. I. V. kantselyarii. 1830–1885. T. 12 : 1837 : [V 2-kh otd-niyakh]. – 1838. Otd-niye 1 : Ot № 9825 – 10631. Sankt-Peterburg. 1838. 828 s.
11. Sidorova M., Shcherbakova E. Kratkiy obzor obshchestvennogo mneniya v 1827 godu // Rossiya pod nadzorom. Otchet Tretyego otdeleniya. 1827–1869. Moskva. 2006. 706 s.
12. SZRI. SPb.: tip.II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii.1832. T. 15. Svod zakonov ugovolnyy. URL: <https://civil.consultant.ru/reprint/books/229/39.html> (data zvernennyya 26.10.2020).
13. Ulozheniye o nakazaniyakh ugovolnykh i ispravitelnykh. S razyasneniyami po resheniyam kassatsionnykh departamentov Pravitelstvuyushchego Senata. 2-e izd.. dop. SPb.; M.. 1871. 551 s. URL: <https://www.prilib.ru/item/459767> (data zvernennyya 18.09.2020).
14. Feoktistov E. M. Za kulisami politiki i literatury (1848–1896). Vospominaniya. Mosva: Novosti. 1991. 464 s.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олеся Онищук

МІЖКОНФЕСІЙНИЙ ДІАЛОГ МІЖ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ
ТА ПРОТЕСТАНТСЬКИМИ РЕЛІГІЙНИМИ ТЕЧІЯМ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.) 3

Артем Харченко

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ СТУДЕНТСТВА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ. 9

Ольга Колесник, Руслан Пальчевський

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ» 15

Вікторія Зиль

МЕЦЕНАТСТВО В КИСВІ НА РУБЕЖІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. 25

Василь Рожко

УКРАЇНСЬКІ ВОЯКИ ЕМІГРАНТИ В СКЛАДІ АНЗАК В РОКИ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ 30

Ольга Токар

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА – СИМВОЛ ГЕРОЇЗМУ УКРАЇНЦІВ У БОРОТЬБИ
ЗА ВЛАСНУ ДЕРЖАВНІСТЬ 35

Олександр Рибачук, Тетяна Карпукіна

ФОРМУВАННЯ РЕПРЕСИВНО КАРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ
ВСТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ 42

Володимир Сова

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ НАПЕРЕДОДНІ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 51

Юлія Горбова

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ КРИМУ: ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ АКЦІЇ ТА ЇХ НАСЛІДКИ
(1944–2019 РР.) 61

Тарас Надашкевич, Тетяна Карпукіна

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ В
РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» 68

Влад Твердинюк

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ В УРСР, ЯК ПЕРЕДДЕНЬ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА» 77

Оксана Кундеус

ГІБРИДНА ВІЙНА РФ ПРОТИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ІНСТРУМЕНТИ 88

Інна Вівчар

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ 99

Олег Санжаревський, Тарас Жовтенко

ВІЙСЬКОВЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ І РЕГІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ВІД МИРОТВОРЧОГО БАТАЛЬЙОНУ
ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ БРИГАДИ 108

<i>Юрій Ліннік</i> У ПОШУКАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ	117
---	-----

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

<i>Андрій Богданович</i> СПРОБА ПОБУДУВАТИ «МІСТО СОНЦЯ» В ПАРАГВАЇ	124
--	-----

<i>Інна Вівчар</i> ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІСТЬ	130
---	-----

<i>Валентин Константинов</i> ЦЕЦОРСКАЯ БИТВА 1620 ГОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПОЛЬСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ	134
---	-----

<i>Ольга Сєєрова, Олена Золотун</i> ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ІЗ КОРУПЦІЄЮ В РОСІЇ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ	146
---	-----

<i>Николай Щавлинский</i> ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ БЕЛОРУССКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918 Г.).	159
--	-----

<i>Оксана Лепеш</i> КОНТРАБАНДА КАК ВИД СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВЕТСКО-ПОЛЬСКОГО ПРИГРАНИЧНОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1920-Х ГГ.	165
---	-----

<i>Ліна Харипончук, Роман Михальчук</i> КОНЦЕНТРАЦІЙНІ ТАБОРИ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ	173
---	-----

<i>Руслан Постоловський</i> ГЕНЕЗА Й ЕВОЛЮЦІЯ ЧЕСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ІДЕЙ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС	186
--	-----

<i>Аліна Таргонська, Інна Мартинчук</i> ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА ГОЛЛІЗМУ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФРАНЦІЇ	195
--	-----

<i>Інна Вівчар</i> РОЛЬ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОТОКОЛУ В ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	204
---	-----

<i>Оксана Кундеус, Алла Іванюк</i> ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ	207
--	-----

<i>Ірина Андрощук</i> СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК СИСТЕМА МЕДІА-ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ РОБОТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ	211
---	-----

<i>Інна Вівчар</i> АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ МЕТОДІВ СТИСНЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ	222
--	-----

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Микола Переходько

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЧОВОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ Й
БУКОВИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 226

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Тарас Пасічник

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУТНІСТЬ ЯВИЩА ГЕНОЦИДУ 233

Анатолій Лясковець

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ В ПЕРІОД
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 242

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

Руслана Давидюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ 254

ISSN 2519-1942

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

ВИПУСК 32

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – **Валерій Шеретюк**

Комп'ютерна верстка – **Лариса Федорук**

Обкладинка – **Григорій Волохов**

Підписано до друку 26.11.2020 р. Папір офсетний.

Гарнітура «Times New Roman».

Наклад 300. Ум. друк. арк. 17,17.

Віддруковано засобами різнографічного друку

ПП Самборський І.О.

вул. Княгині Ольги, 8, м. Рівне, 33028

ISSN 2519-1942

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Випуск 32. – Рівне, 2020. – 266 с.

УДК 94(477) + 94 (100)

A 43

ББК 63.3 (4Укр)

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2020